

Een werkwinkel over het gebruik van persoonlijke documenten in onderwijsonderzoek: een bibliografisch verslag

De Nederlandse organisatie voor zuiver-wetenschappelijk onderzoek bleek er meer tijd voor nodig te hebben dan de drie maanden die ze zichzelf daarvoor stelt, maar uiteindelijk besliste ze toch positief op een "aanvraag voor vergoeding van kosten van deelneming van deskundigen uit het buitenland aan "workshops" georganiseerd aan instellingen van wetenschappelijk onderwijs in Nederland"! (De geciteerde titel van het aanvraagformulier is zeker een indicator voor de ingewikkeldheid ervan.) Zo'n beslissing vergoedt dan weer veel. Veel van het gezeur en gedoe dat het voorbereiden van een ZWO-workshop met zich meebrengt. En: in ieder geval de reis- en verblijfkosten van verre deelnemers als Mary Louise Holly van Kent State University uit de USA, Dietlind Fischer van het Comenius Institut van de Universiteit van Münster en Stephen Ball van het College for Educational Studies aan het King's College van de Universiteit van Londen. Samen met Frans Daems uit België, Eduard Hauseis uit West-Duitsland en negen onderzoekers uit Nederland -voornamelijk van de universiteiten in Utrecht en Nijmegen (1)- werkten die verre gasten intensief aan een verkenning van *The systematic use of personal documents in comparative educational research on mother tongue education*. Als doel van de werkwinkel vermeldde de subsidie-aanvraag: "onderzoeken in hoeverre recent ontwikkelde analytische instrumenten, onder andere vanuit de curriculumtheorie, schooletnografie, dagboekonderzoek en onderwijskundige case studies, kunnen bijdragen tot verantwoorde en efficiënter implementatie van onderzoek naar (moeder)taalonderwijs, met name binnen het schoolvak Nederlands". Daarnaast ging het er om "te bepalen of, en zo ja, welke bijdrage internationaal vergelijkend onderzoek naar (moeder)taalonderwijs kan leveren aan de interpretatie en toepassing van resultaten van Nederlands onderzoek naar taalonderwijs". Die laatste doelstelling maakt duidelijk waarom de aanvrager van deze workshop, Wolfgang Herrlitz uit Utrecht, naast zijn functie als hoogleraar Duitse Taalkunde ook die van Voorzitter

International Mother-tongue Education Network (IMEN) vermeldde: voor zover niet strijdig met de hoofddoelstelling, moest de bijeenkomst ook een voorbereiding zijn op de tweede IMEN-conferentie, die in december 1986 in Antwerpen gehouden wordt. (Zie onder andere Herrlitz/Peterse 1984; Sturm 1985, 1986b.)

Het is niet mijn bedoeling om in deze bijdrage een uitvoerig en gedetailleerd overzicht te geven van de gebeurtenissen en discussies tijdens die drie dagen durende werkwinkel, noch om de resultaten ervan systematisch te beschrijven en te evalueren. Het ligt namelijk in de bedoeling om aan die twee onderwerpen ruimschoots aandacht te besteden in een apart te verschijnen verslag van de bijeenkomst (2). Met dit korte signalement beoog ik slechts, enerzijds de Spiegellezer globaal te informeren over wat er in het (kleine) wereldje van het Nederlandse onderzoek naar moedertaalonderwijs met persoonlijke documenten gedaan wordt -voornamelijk door haar/hem te verwijzen naar rapportages daarover- en hoe dat aansluit op wat daarmee elders gebeurt. Niet beperkt overigens tot (moeder)taalonderwijs en aan de hand van nogal willekeurig bijeengebrachte ervaringen. Anderzijds bied ik de lezer zodoende de mogelijkheid zichzelf snel te oriënteren op dat mijns inziens interessante onderzoeksterrein. Anders gezegd: ik presenteer in deze bijdrage eigenlijk eerder een literatuuropgave, dan een verslag van een workshop, al gebruik ik die wel als een kader.

Vooraf maak ik nog twee opmerkingen. Persoonlijke documenten gebruik ik in dit verband in een nogal ruime betekenis. De kern van de categorie persoonlijke documenten wordt zonder twijfel gevormd door dagboeken, brieven, zelfgeschreven verantwoordingen en autobiografieën. Natuurlijk is er ook sprake van grensgevallen: enerzijds kun je zeggen dat je met biografieën -geschreven door anderen dan de betrokkenen zelf dus- de grens van de categorie overschrijdt. Maar daar staat tegenover dat een biografie zich vaak baseert op en ruimschoots citeert uit documenten die door de geportretteerde zelf geschreven zijn. Als belangrijkste karakteristiek van persoonlijke documenten kun je met Versteijnen 1985, 18 zeggen, dat het "materiaal betreft waaruit de individuele ervaringen en belevingen, en de subjectieve definities en interpretaties moeten oplichten. Ervaringen en definities die volgens de betrokkenen zelf aan hun handelen ten grondslag liggen". Zo'n ruimere definitie van persoonlijke documenten hebben we eveneens voor de workshop gehanteerd: ook verslagen van participerende interviews en lesobservaties (3) vielen er onder. Voor de vraag welke documenten als persoonlijke documenten/bronnen te gebruiken zijn, kan als criterium gelden: "bronnen die de *persoonlijke kijk* van de betrokkenen op hun situatie en hun leven onthullen; bronnen die daarom ook worden aangeduid met *persoonlijke documenten*". (ib.)

Ten tweede. Ik acht het gebruik van persoonlijke documenten in onderzoek van moedertaalonderwijs daarom zo interessant -vooral ook voor de Spiegellezer- omdat de onderzoeksmethoden en -technieken die daarbij in gebruik zijn (zie onder andere Plummer 1983; Burgess 1984, 123-142; Goodson 1983; Yinger/Clark 1985) in principe makkelijk toegankelijk en bruikbaar zijn voor onderzoekers met een taal- en vooral ook letterkundige opleiding. Gegeven de onmiskenbare relaties tussen de academische discipline taal- en letterkunde en het schoolvak moedertaalonderwijs ligt het mijns inziens voor de hand dat onderzoekers met zo'n opleiding zich met het onderzoek naar het schoolvak bemoeien (Raymond 1982; Beaugrande 1984).

Globaal gesproken gaat het bij onderzoek van persoonlijke documenten om *tekstanalyses* van het type die ook in taal- en literatuurwetenschap beoefend worden. Voor de literatuurwetenschap denk ik dan vooral aan tekstimmanente benaderingen en aan tekstinterpretaties die recht doen aan de unieke betekenis ervan. Anders gezegd: het gebruik van de biografische methode in onderzoek behoeft niet overgelaten te worden aan (interpretatieve) sociologen, historici en onderwijskundigen (zie bijvoorbeeld: Versteijnen 1985; Groundwater-Smith 1984; Schostak 1985; Connelly/Clandinin 1985; Clandinin/Connelly 1985). Ik neem aan dat geïnteresseerde taal- en letterkundigen een belangrijke rol in dit soort onderzoek kunnen spelen als ze hun deskundigheid in het omgaan met taal en tekst daarbij gebruiken.

Tekenend vond ik in dit verband een opmerking die Eduard Haueis maakte in een discussie tijdens de werkwinkel naar aanleiding van een inspirerende "informal lecture" van Stephen Ball, pur sang (onderwijs)socioloog en doorkneed in methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, over Balls eigen recente onderzoekingen. Haueis maakte daarin expliciet een vergelijking tussen Balls losjes gepresenteerde methodiek en die van zijn collega's vakdidactiek in Duitsland, met name de literatuurdidactici (4). Haueis verbond daaraan de conclusie dat Balls methodische cyclus -kort samen te vatten als een voortdurende opeenvolging van observation - analysis - understanding - observation - enz.- tot in details overeenkwam met de benadering van literaire werken, ook wat betreft de wetenschappelijke controle op de resultaten ervan. Volgens Haueis opende dat de mogelijkheid zijn collega's op vruchtbare wijze bij onder andere het IMEN-onderzoek te betrekken, zonder allerlei (voorspelbare) afweerreacties op te roepen.

Mijn ervaringen met studenten taal- en letterkunde wijzen in dezelfde richting. Als ze hun eerste schrik te boven zijn over de "afsprak" om een dagboekfragment van een docent over het werk in de klas, een stukje interview of een gedeelte van een klasse-observatie op te vatten als een (literaire) tekst, ontstaat er daarna vaak een inspirerende, interpretatieve

discussie. Met behulp van analysetechnieken die ze anders bij gedichten en verhalen gebruiken, komen er verbanden en betekenissen "los" die een dieper begrip van "wat er aan de hand is", mogelijk maken. Tegelijkertijd leidt dat ertoe dat hun eigen observatie- en interviewtechniek verandert: ze blijken tot meer participatie in staat.

Daarmee is natuurlijk nog niets gezegd over de "waarde" van de kennis die zo geproduceerd wordt. Weliswaar staat die binnen de literatuurwetenschap, voor zover ik althans kan overzien, niet ernstig of fundamenteel ter discussie, maar dat betekent nog niet dat zulke kennis binnen het onderzoek van (moedertaal)onderwijs op evenveel waardering mag rekenen. Scherper geformuleerd: moedertaalonderwijsonderzoek definieert zich in de praktijk vooral als een vorm van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Binnen dat kader zijn andere vormen van kennisproductie veel vanzelfsprekender; wat genoemd wordt, harde of objectiverende kennis. De discussie over de waarde van meer interpretatieve kennis als produkt van onderzoek naar moedertaalonderwijs moet waarschijnlijk nog fundamenteel gevoerd worden. (Voor zover het althans zinvol lijkt die discussie aan te gaan) (5). In dit korte verslag ga ik op dat probleem niet verder in; wel vermeld ik dat Versteijnen 1985 daartoe -zij het in ander verband- mijns inziens een zeer interessante aanzet biedt. Een toegespitste discussie is te vinden in Elbaz 1983; Elbaz/Elbaz 1981; Barone 1985; Elbaz/Elbaz 1985.

De organisatie van de workshop was gericht op een drietal activiteiten:

1. in een serie korte presentaties moest een gezamenlijk beeld ontstaan van het onderzoek dat de participanten in de werkbijeenkomsten konden inbrengen;
2. aan de hand van een van tevoren toegestuurde reader (6) moest snel een gezamenlijk overzicht ontstaan van de belangrijkste verschillen en overeenkomsten in het gebruik van persoonlijke documenten in onderwijsonderzoek. De werkbijeenkomsten in dat kader concentreerden zich op een bespreking van het dagboekonderzoek van Mary Louise Holly (1983 a en b; 1984) het case-study onderzoek van Dietlind Fischer (1982 en 1983), het schooletnografische (en historische) onderzoek van Stephen Ball (1981; 1984a; (z.j.); 1982; 1983; 1984b; 1985);
3. vanuit de resultaten van de activiteiten genoemd onder 1 en 2 moesten twee, ook van tevoren toegezonden documenten kritisch besproken worden. Het eerste document bevatte een handleiding, aan de hand waarvan IMEN-correspondenten en anderen geacht worden, samen met een docent, gegevens te verzamelen over de praktijk van 12 lessen moedertaalonderwijs aan leerlingen van ongeveer 12 jaar oud en die gegevens te bewerken tot een zogenaamd Portret (zie Sturm 1985b). De kern van die

gegevensverzameling vormt een dagboek dat de meewerkende docent van 12 lessen moedertaalonderwijs bijhoudt (Kroon e.a. 1986).

De concrete opdracht bij dit document aan de werkgroepen was een lijst van verbeteringen voor dit document op te stellen. Het tweede document bevatte het Nederlandse IMEN-Portret (Hoogeveen/Sturm 1986); de werkopdracht daarbij luidde: maak een ontwerp voor een analyse-apparaat dat door de deelnemers aan de december-conferentie gebruikt kan worden bij de vergelijkende analyse van Portretten (7).

De onder 1 aangeduide reeks korte presentaties bood een -voor mij althans- boeiend overzicht van recent afgesloten en nog lopend onderzoek naar (moedertaal)onderwijs, waartussen niet alleen qua probleem- en doelstelling en methodologie, maar ook inhoudelijk verhelderende relaties gelegd konden worden (8). Slechts als illustratie geef ik een paar van die relaties in de vorm van besproken discussievragen weer.

- a. Wat betekent het precies (bijvoorbeeld qua zelfgekozen beperkingen en implicaties) als je pretendeert onderzoek te doen naar *vakinhouden* van taalonderwijs? Welke belangen dien je daar eigenlijk mee? Hoe verantwoord is het eigenlijk het onderwijs te reduceren tot *vakinhoud*? Hoe definieer je *vakinhoud*; welke inhoudsstructuur ontwerp je daarvoor, c.q. bestaat er?
- b. Welke rechten en plichten hebben meewerkende docenten? Hoe breng je verschillende perspectieven, inclusief die van de onderzoekers, gelijkelijk tot gelding? Waarom spelen leerlingperspectieven vaak zo'n ondergeschikte rol? Zijn leerlingperspectieven überhaupt reconstrueerbaar door (volwassen) onderzoekers?
- c. Hoe maak je de "context of discovery" uit je onderzoek toegankelijk voor anderen - en voor jezelf in een nieuw onderzoek? Hoe ver moet je gaan in de beschrijving van de "logic in use"? Hoe ga je om met de spanning die de "reconstructed logic" en de "context of justification" in je onderzoeksrapportage vaak oproepen? (Zie: Wester 1984.)

De gepresenteerde onderzoeken zijn op verschillende manieren te ordenen. Opnieuw geef ik een paar -voor mij opvallende- voorbeelden. Ik ga daarbij niet of nauwelijks in op de inhoud van de gepresenteerde onderzoeken: niet voor niets heb ik deze bijdrage in de ondertitel gekarakteriseerd als een bibliografisch verslag. Ik ben me er overigens van bewust dat door zo'n opsomming, die nogal Nederlands georiënteerd is, een zekere vertekening ontstaat: de belangrijke, inhoudelijke bijdragen van Ball, Fischer en Holly blijven enigszins onderbelicht; het Nijmeegse onderzoek dringt zich, althans kwantitatief, nogal naar voren (8).

Een eerste dimensie lijkt zich af te tekenen als je let op de toepassingsgerichtheid van het onderzoek. Zeker voor Holly en Fischer geldt -en iets minder voor Ball-, dat ze met hun onderzoek vrij direct hopen bij te dragen aan het oplossen van problemen; bijvoorbeeld de versterking van de professionaliteit van docenten bij Holly en het doorbreken van het lage-status karakter van bepaalde schooltypen bij Fischer en Ball. Het Nederlandse onderzoek blijkt meer op schoolvakken en de beschrijving ervan gericht. (Balls oriëntatie op het schoolvak Engels heeft een meer illustrerende functie, mijns inziens.) In de aanloop van het Nederlandse, schoolvakgeoriënteerde onderzoek zit ongetwijfeld -gemeten naar opzet en uitwerking ervan- het Paulusproject: Van der Aalsvoort/Van der Leeuw 1982; Van der Leeuw 1983a, b, c en d; Van der Leeuw/Sturm 1984. Min of meer voortuitlopend op het Nijmeegse onderzoek naar vernieuwing en vernieuwingsweerstand in moedertaalonderwijs (zie Klinkenberg e.a. 1984) is het onderzoek naar projectmatig werken en de rol van het schoolvak Nederlands daarbij (Daamen/Verstegen 1982). Direct daaruit voortvloeiend zijn de onderzoeken naar schrijfonderwijs in het kader van het project Taalvaardigheid in de basisschool (Sturm 1985; Hoogeveen/Verkampen 1985; Hoogeveen/Sturm/Verkampen 1986) en naar letterkunde-onderwijs op de vhb (Sturm 1986a; Van Pinxteren/Swennen 1985; Van Pinxteren/Sturm/Swennen 1986). Datzelfde geldt voor het lopende onderzoek in het kader van het project Werken met Boeken: De Zomerschool (Hoogeveen/Verkampen) en de Brinkschool. Beide case studies baseren zich mede op het literatuuronderzoek van Delnoy/Sturm (1984 en 1986). Niet voor niets zijn, c.q. worden intussen twee onderzoeken van buiten Nijmegen aangehaakt; ze stammen uit het lopende case study-onderzoek aan de Utrechtse universiteit (Bonset/Nielen 1982 en 1985). Het gaat om het schoolvak Nederlands in een heterogene brugklas van een brede scholengemeenschap (Bonset 1985a en b) en over het onderwijs in Omgaan met teksten (Rensman 1985a en b). Een ander cluster was te construeren rond het IMEN-onderzoek zelf. Het Nederlandse Portret (Hoogeveen/Sturm 1986) stond ter discussie. Aanvullend daarop werden gegevens gepresenteerd over het Westduitse Portret (Frölich/Haueis 1986) en gaf Frans Daems informatie over het Vlaamse Portret en het daarmee verbonden onderzoek. De eerste gegevens over de Nederlandse IMEN-case study (Hoogeveen/Sturm/Verkampen 1986) konden binnen de workshop besproken worden. Vrij sterk daarbij aansluitend presenteerde Anja Swennen het lopende case study-onderzoek aan de KHT (Kroon 1986; Kroon/Swennen 1986), waarin intercultureel onderwijs binnen het vak Nederlands beschreven wordt. Meer linguïstisch georiënteerd, vergelijkbaar onderzoek werd gepresenteerd door Wolfgang Herrlitz: Bolte/Herrlitz 1985. In de discussie daarover werd duidelijk dat de linguïstische analyse-technieken, zoals gebruikt in (klasse-)interactie-onderzoek (bijvoorbeeld

Mehan 1978, 1979; Mazeland/Sturm 1983) en in conversatie-analyse (bijvoorbeeld Ehlich/Rehbein 1983; Streeck 1979) ook behoren tot het instrumentarium van het onderzoek naar persoonlijke documenten. Tegelijkertijd werd geconstateerd dat de linguïstische oriëntatie tot nogal als formeel te karakteriseren resultaten leidt. In een bij ZWO ingediende onderzoeksaanvraag onder de titel: De sociale constructie van het schoolvak Nederlands (Herrlitz/Van der Leeuw), wordt getracht de linguïstische aanpak te verbinden met een schooletnografische om zo op het spoor te komen van meer (vak-)inhoudelijke patronen.

Tijdens de tweede activiteit werd een "confrontatie" tot stand gebracht tussen vooral de Nederlandse onderzoekservaringen en die van Holly, Fischer en Ball. De reader aan de hand waarvan dat gebeurde bevatte, naast werk van de drie genoemden, het boeiende overzichtsartikel Yinger/Clark 1985 over (de geschiedenis van) het gebruik van persoonlijke documenten in onderwijsonderzoek. Via bijdragen van Groundwater-Smith 1984 en Schostak 1985 werd daarin ook aandacht besteed aan literair georiënteerde rapportagevormen. Onder de veelzeggende titel *The Passion of Portraiture* is de methodologische appendix uit Lightfoot 1983 opgenomen.

In de discussies met Holly kwam -voor zover ik kan overzien- een sterk accent te liggen op manieren waarop je docenten "verleidt" uitvoerig en inhoudsrijk te schrijven over hun praktijkervaringen. Daarbij kwamen vooral de specifieke problemen ter sprake die samenhangen met de beperking tot vakinhoudelijke reflecties. Ook Holly's onderzoek lijkt erop te wijzen dat docenten de zorg voor vakinhouden niet gauw noemen in hun dagboeken (9). Voor Holly levert dat overigens weinig problemen op: zij richt zich sterk op het profijt dat docenten (kunnen) hebben van onderzoek voor verbetering van hun onderwijs. Als docenten daarbij de vakinhoud niet als problematisch benoemen, blijft die (voorlopig?) buiten beschouwing.

Bij Fischer ging het vooral over de (on)toegankelijkheid van het onderwijsveld voor de onderzoekers en over de waarde van portretten, zoals zij die definieert: gebaseerd op korte, intensieve observaties en interviews. Vormen van triangulatie, vooral op het niveau van interpretatie, bleken bij haar een belangrijke rol te spelen.

Balls methodologische opvattingen over respondentenvalidering sloten duidelijk aan bij de ook in Nederland daarover lopende discussie (zie Lentz/Sturm/Van Tuijl 1986 en daarin vooral Bonset 1986). Maar Ball zou geen Engelse onderwijssocioloog zijn als zijn hoofdthema niet was: ongelijkheid in het onderwijs, zoals die mede door het bestaande onderwijssysteem gereproduceerd lijkt te worden. Weliswaar speelt daarin volgens Ball de sociale constructie van bijvoorbeeld (moeder)taalonderwijs een belangrijke rol -bijvoorbeeld herkenbaar aan de typische

verdeling van vakopvattingen daarover over de verschillende schooltypen-, maar hij liet er weinig onduidelijkheid over bestaan dat hij eraan twijfelde of vakinhoudelijke vernieuwing alleen daarin een verandering kan bewerkstelligen. Vanuit die overweging plaatste hij vraagtekens bij de sterke, vakinhoudelijke oriëntatie van het IMEN-onderzoek.

Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, binnen het kader van een werkwinkel zelf, al te bepalen of de gestelde doelen bereikt zijn: iedereen wil na drie dagen hard werken graag weg, zeker als het buiten zulk mooi weer blijkt te zijn. Hoelang de algemene tevredenheid over de workshop stand houdt, moet nog blijken. In ieder geval kan pas over een paar jaar uit te publiceren onderzoeksresultaten blijken, hoe vruchtbaar de discussies geweest zijn voor analyse, interpretatie en rapportage; voor vruchtbare en bruikbare kennisproductie, anders gezegd. Dat daarbij opnieuw de vraag naar de betekenis van "bruikbaar" gesteld zal worden, is voorspelbaar.

Wat wel al duidelijk is: dat er een boeiend en onder allerlei aspecten samenhangend corpus van publikaties is over het gebruik van persoonlijke documenten in onderzoek. Als ik dat bestand met dit signalement ook voor de Spiegellezer toegankelijk heb gemaakt, lijkt me dat bij te dragen aan het rendement van de ZWO-investering.

Nijmegen, juni 1986

Noten

1. Voor de volledigheid vermeld ik hier de namen van de Nederlandse deelnemers: Helge Bonset (RUL), Resy Delnoy (VALO-M), Wolfgang Herrlitz (RUU), Bart van der Leeuw, Theo Rensman (RUU), Jan Sturm (KUN), Anja Swennen (KHT), Maria Verkampen (SLO) en Gé Verstegen. Verhinderd waren wegens ziekte of andere verplichtingen: Henning Bolte (RUU), Theo Bergen (KUN), Chris Clark (MSU, East Lansing, USA), Mariëtte Hoogeveen (SLO), Albert Kamer (SLO) en Sjaak Kroon (KHT). Ik bedank Resy Delnoy en Sjaak Kroon voor hun kritisch en aanvullend commentaar op de eerste versie van dit verslag.
2. Inlichtingen daarover bij: Resy Delnoy, Dr. Ariënsstraat 3, Berghem; de werkwinkel is gehouden te Nijmegen van 14 tot en met 16 mei 1986.
3. Voor de betekenis van "participerend" in dit verband: Hoogeveen/Sturm/Verkampen 1986; Spradley 1979 en 1980.

4. Op het laatst gehouden Symposium Deutschdidaktik (Giessen, maart 1986) presenteerden Sjaak Kroon en ik resultaten van ons onderzoek naar moedertaalonderwijs. De "zaal" bleek hoofdzakelijk gevuld met literatuurdidactici en hoewel wij het geheel niet over literatuuronderwijs hadden, toonden de toehoorders zeer veel belangstelling voor ons onderzoek. Uit de discussie werd duidelijk dat die interesse vooral onze (interpretatieve) werkwijze gold.
5. Heel boeiend en aantrekkelijk vind ik overigens in dit verband de door Maso 1984 (onder andere 54-60) beschreven "onwil van etnomethodologen om een methode te formuleren. Ik voel me goed thuis bij hun, door Maso gereconstrueerde, epistemologische overwegingen om de strijd over de waarde van de verschillende wijzen van kennisproductie niet aan te gaan. Anderzijds, even aannemend dat Maso zichzelf ziet als etnomethodoloog, kan ik me levendig zijn behoefte indenken om eens eventjes voorgoed aan te tonen hoe waardevol en respectabel de door de etnomethodologie geproduceerde kennis is.
6. In die reader waren de volgende artikelen opgenomen: Sturm 1986b; Yinger/Clark 1985; Holly 1983a; Fischer 1982, 151-164; Ball (z.j.); Groundwater-Smith 1984; Schostak 1985; Lightfoot 1983, 364-378.
7. Een vierde geplande activiteit bleek door de overladenheid van het programma niet uitvoerbaar. Het ging er daarbij om een ontwerp op te zetten voor een handleiding voor IMEN-case studies, met een accent op participerende interviews en lesobservaties.
8. Dat die mogelijkheid aanwezig bleek, is natuurlijk voor een groot deel toe te schrijven aan het feit dat de participanten weloverwogen uitgenodigd waren, op grond van wat bekend was over hun onderzoek.
9. Holly's onderzoek is overigens gericht op professionele ontwikkeling: een nogal algemeen onderwijskundige probleemstelling, waarin als het ware a priori weinig aandacht is voor de vakinhoud.

Bibliografie

Aalsvoort, M., B. van der Leeuw, *Leerlingen, taal en school; de rol van taal in elke onderwijsleersituatie*. Enschede, SLO/ACLO-M 1982.

Ball, S.J., *Beachside Comprehensive; a case study of secondary schooling*. Cambridge, University Press 1981.

- Ball, S.J., Competition and conflict in the teaching of English: a sociohistorical analysis. In: *Journal of Curriculum Studies*, 14 (1982), nr. 1, 1-28.
- Ball, S.J., A subject of privilege: English and the school curriculum 1905-35. In: *Hammersley/Hargreaves* 1983, 61-68.
- Ball, S.J., Beachside reconsidered: reflections on a methodical apprenticeship. In: *Burgess* 1984, 69-96.
- Ball, S.J., Conflict, panic and inertia: mothertongue teaching in England 1970-1983. In: *Herrlitz e.a. (eds.)* 1984, 160-192.
- Ball, S.J., English for the English since 1906. In: *Goodson* 1985, 53-88.
- Ball, S.J., The verification and application of participant observation case study. (Unpublished paper z.p. z.j.)
- Barone, T., "What's my paradigm?"; or, How I dreamt about a post-revolutionary harmony among literary analysts of curriculum. In: *Curriculum Inquiry*, 15 (1985), nr. 2, 187-200.
- Beaugrande, R. de, Writer, reader, critic: comparing critical theories as discourse. In: *College English*, 46 (1984), nr. 6, 533-559.
- Bolte, H., W. Herrlitz (eds.), *Kommunikation im Unterricht*. Utrecht, RUU 1985.
- Bonset, H. (red.) e.a., *Nederlands in de heterogene brugklas; een gevalsbeschrijving van leraarsactiviteiten, curriculum en leereffecten bij leerlingen*. Deel I. Enschede, SLO 1985a.
- Bonset, H. (red.) e.a., *Nederlands in de heterogene brugklas; een gevalsbeschrijving van leraarsactiviteiten, curriculum en leereffecten bij leerlingen*. Deel II. Enschede, SLO 1985b.
- Bonset, H., De relatie onderzoeker-leerkracht in etnografisch case-study onderzoek. In: *Lentz e.a. (eds.)* 1986.
- Bonset, H., E. Nielen, Onderzoeksproject "Onderwijs in heterogene groepen". In: *Sturm* 1982, 17-34.

- Bonset, H., E. Nielen, *Onderwijs in een breed-heterogene brugklas: een case-study*. In: *School*, 13 (1985/1986), nr. 1, 18-23.
- Brinke, J.S. ten e.a. (eds.), *Nieuwe trends in opleiding, onderwijs en beleid; verslag van het VULON-congres 1985*. Den Haag, SVO 1986 (Selecta reeks).
- Burgess, R.G. (ed.), *The research process in educational settings, ten case studies*. Lewes: The Falmer Press 1984a.
- Burgess, R.G., *In the field; an introduction to field research*. London etc., Allen & Unwin 1984b.
- Connelly, F.M., D.J. Candinin, *On narrative method, personal philosophy and narrative unities in the study of teaching*. Paper presented at a symposium on teachers' practical knowledge. French Lick Springs, Indiana 1985.
- Daamen, W., G. Verstegen, *Ik sta hier niet voor mezelf te praten; projectmatig onderwijs als aanzet tot onderwijsvernieuwing: een case study*. Nijmegen, KUN 1982 (doct. scriptie).
- Delnoy, R., J. Sturm (m.m.v. R. ten Hoedt), *Amerikaans onderzoek naar leesonderwijs; een beperkte inventaris van resultaten van school-etnografische en aanverwante benaderingen*. Enschede, SLO 1984 (Interne publ. WMB).
- Delnoy, R., J. Sturm, *Aspecten van schoolse geletterdheid*. Enschede, SLO 1986.
- Dittman, J. (hrsg.), *Arbeiten zur Kommunikationsanalyse*. Tuebingen, Narr 1979.
- Ehlich, K., J. Rehbein (hrsg.), *Kommunikation in Schule und Hochschule; linguistische und ethnomethodologische Analysen*. Tuebingen, Narr 1983.
- Elbaz, F., *Teacher thinking; a study of practical knowledge*. London etc., Croom Helm 1983.
- Elbaz, F., R. Elbaz, *Literature and curriculum: toward a view of curriculum as discursive practice*. In: *Curriculum Inquiry*, 11 (1981), nr. 2, 105-122.
- Elbaz, F., R. Elbaz, *Literary theory, curriculum analysis, harmony...; will the real pluralist please stand up?* In: *Curriculum Inquiry*, 15 (1985), 201-206.

- Fischer, D. (hrsg.), *Fallstudien in der Paedagogik*; Aufgaben, Methoden, Wirkungen. Konstanz, Faude 1982.
- Fischer, D. (hrsg.), *Lernen am Fall*; zur Interpretation und Verwendung von Fallstudien in der Pädagogik. Konstanz, Faude 1983.
- Froelich, A., E. Haueis, Federal Germany school: a portrait of twelve lessons in German mother tongue teaching. In: Sturm (ed.) 1986c.
- Goodson, I.F., The use of life histories in the study of teaching. In: Hammersley 1983, 129-154.
- Goodson, I.F. (e.d.), *Social histories of the secondary curriculum*; subjects for study. Lewis: The Falmer Press 1985.
- Groundwater-Smith, S., The portrayal of schooling and the literature of fact. In: *Curriculum Perspectives*, 4 (1984), nr. 2, 1-6.
- Halkes, R., R.G.M. Wolbert (red.), *Docent en methode*. Lisse, Swets & Zeitlinger 1985.
- Herrlitz, W., e.a. (eds.), *Mother tongue education in Europe*; a survey of standard language teaching in nine European countries. Enschede: SLO 1984a (*Studies in mother tongue education* 1).
- Herrlitz, W., H. Peterse, The international mother tongue education network; motivation, aims, conceptual and methodological problems of the comparative study of mother tongue education in Europe. In: Herrlitz e.a. (eds.) 1984a, 10-38.
- Holly, M.L., *Teacher reflection on classroom life*: an empirical base for professional development. Progress report to the NIE (1983a).
- Holly, M.L., Teacher reflections on classroom life: collaboration and professional development. In: *Australian Administrator*, 4 (1983b), nr. 4, 1-4.
- Holly, M.L., *Keeping a personal-professional journal*. Victoria, Deakin University Press 1984.
- Hoogeveen, M., J. Sturm, M. Verkampen, Schooletnografisch onderzoek naar leerplanontwikkeling en onderwijspraktijk. In: Lentz e.a. (eds.) 1986.

- Hoogeveen, M., J. Sturm, M. Verkampen, Low country school II; a demonstration of an IMEN case study in progress. In: *Sturm (ed.) 1986b*.
- Hoogeveen, M., J. Sturm, Low country school; a portrait of twelve lessons in Dutch mother tongue teaching. In: *Sturm (ed.) 1986*.
- Hoogeveen, M., M. Verkampen, *Schrijffonderwijs in praktijk*; een verslag van een etnografisch onderzoek naar de invoering van thematisch-cursorisch schrijffonderwijs op een basisschool. Enschede, SLO 1985.
- Klinkenberg, S. e.a., Het onderzoek naar vernieuwing en vernieuwingsweerstanden in (voortgezet) moedertaalonderwijs. In: *Spiegel*, 2 (1984), nr. 3, 5-32.
- Kroon, S. e.a., *The portrayal of mother tongue education: methodological issues and guidelines*. Enschede, SLO/IMEN 1986 (ook in: *Sturm (ed.) 1986c*).
- Kroon, S., *Leraren Nederlands en intercultureel onderwijs*; lezing gehouden op het symposium Etnische minderheden: taalonderzoek, taalonderwijs, taalbeleid. Tilburg, 11-06-1986 (ter perse).
- Kroon, S., A. Swennen, *Een geval van intercultureel onderwijs: case-studygegevens over intercultureel onderwijs bij Nederlands*. Lezing gehouden op het symposium Het schoolvak Nederlands (27-09-1986).
- Leeuw, B. van der, *Van probleem tot leerplanvernieuwing in een school*. Enschede, SLO 1983a.
- Leeuw, B. van der, *Biologie in het Paulusproject*. Enschede, SLO 1983b.
- Leeuw, B. van der, *Geschiedenis in het Paulusproject*. Enschede, SLO 1983c.
- Leeuw, B. van der, *Theoretische achtergronden van het Paulusproject*. Enschede, SLO 1983d.
- Leeuw, B. van der, J. Sturm, Das Paulusprojekt: die Rolle der Muttersprache in der Sachfächern. In: *Ossner/Melenk (hrsg.) 1984*, 114-131.
- Lentz, L. e.a. (eds.), *Schrijffonderwijs onder het mes*. Enschede, SLO 1986.

- Lightfoot, S.L., *The good high school; portraits of character and culture*. New York, Basic Books 1983.
- Maso, I., *Verklaren in het dagelijks leven; een inleiding in etnomethodologisch onderzoek*. Groningen, Wolters-Noordhoff 1984.
- Mazeland, H., J. Sturm (eds.), *Onderwijs als interactie-probleem*. Amsterdam, VU 1983 (Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen 16b).
- Mehan, H., Structuring school structure. In: *Harvard Educational Review* (1978), 1-48.
- Mehan, H., *Learning lessons; social organization in the classroom*. Cambridge (Mass.)/London 1979.
- Ossner, J., H. Melenk (hrsg.), *Methoden der Sprachdidaktik, Methoden im Sprachunterricht; Beiträge des V. Symposium Deutschdidaktik*. Ludwigsburg, PHL 1984 (Ludwigsburger Hochschulschriften 3).
- Pinxteren, P. van, J. Sturm, A. Swennen, *Leren onderzoeken, leren van onderzoek; letterkunde-onderwijs op de VHBO*. In: *Spiegel*, 4 (1986), nr. 2, 7-42.
- Pinxteren, P. van, A. Swennen, *Letterkunde-onderwijs op de VHBO*. Nijmegen, KUN 1985 (doctoraal scriptie).
- Plummer, K., *Documents of life: an introduction to the problems and literature of a humanistic method*. London, Allen & Unwin 1983.
- Raymond, J.C., *Rhetoric: the methodology of the humanities*. In: *College English*, 44 (1982), nr. 8, 778-783.
- Rensman, T., *Omgaan met teksten in de les Nederlands; interim-verslag van een case-study op het gebied van onderwijs-innovatie*. In: *Spiegel*, 4 (1986), nr. 1, 7-30.
- Rensman, T., *Omgaan met teksten in de les Nederlands; interim-verslag van een case-study op het gebied van onderwijs-innovatie*. In: *Spiegel*, 4 (1986), nr. 2, 43-66.
- Schostak, J.F. *Creating the narrative case record*. In: *Curriculum Perspectives*, 5 (1985), nr. 1, 7-13.
- Spradley, J.P., *The ethnographic interview*. New York enz.: Holt, Rinehart and Winston 1979.

Spradley, J.P., *Participant observation*. New York enz.: Holt, Rinehart and Winston 1980.

Streeck, J., Sandwich, good for you; zur pragmatischen und konversationellen Analyse und Bewertungen im institutionellen Diskurs der Schule. In: *Dittman* 1979, 235-257.

Sturm, J., (red.), *Vakdidactisch onderzoek in ontwikkeling*. Enschede, 1982 (ACLO-M/VDN).

Sturm, J., Wat is werkelijk? Over het gebruik en de interpretatie van vakinhoudelijke leerplanvernieuwingen. In: *Halkes/Wolbert* 1985a, 111-124.

Sturm, J., Moedertaalonderwijs in internationaal perspectief: het IMEN. In: *Spiegel*, 3 (1985b), nr. 2, 57-79.

Sturm, J., Moedertaalonderwijs tussen retoriek en praktijk; over vernieuwing en schoolcultuur. In: *Ten Brinke e.a.(eds.)* 1986a, 119-126.

Sturm, J., Each group studied the poem "Hard Frost" by Andrew Young; proceedings in the portraits project. In: *IMEN Newsletter* 3 (1985/1986), 16-22.

Sturm, J., (ed.), *Documents on the 1986 IMEN-Conference* (Antwerpen, December 8-11, 1986). Enschede, SLO 1986c.

Versteynen, J., *Onderzoek kan ook anders; over het gebruik van persoonlijke documenten en levensverhalen in sociologisch onderzoek; (...)* Lisse: Swets en Zeitlinger, 1985.

Wester, F.P.J., *De gefundeerde theorie-benadering; een strategie voor kwalitatief onderzoek*. Nijmegen, 1984 (diss.).

Yinger, R.J., C.M. Clark, *Using personal documents to study teacher thinking*. East Lansing, IRT 1985 (Occasional Paper 84).

Mapping

C. Ann Terry introduceerde in haar lesing een strategie voor het verbeteren van met name de leesvaardigheid. Deze strategie werd in de volgende lesing door Doris L. Proctor op empirische gronden geëvalueerd. Het gaat om het zogenaamde "mapping", wat we kunnen

